

DEL SUBURBI AL BARRI: LA FORMACIÓ DE LA PERIFÈRIA DE SABADELL EN EL FRANQUISME

MARTÍ MARÍN I CORBERA
UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA

Aquesta comunicació intenta presentar un projecte de recerca sobre la formació de les comunitats d'immigrants en els anys quaranta i cinquanta partint d'un estudi de cas. Concretament el de la ciutat de Sabadell (Vallès Occidental, Catalunya), que passà de tenir 48.774 habitants el 1936 a tenir-ne 182.012 el 1975, fruit en bona part del corrent migratori[1]. No es tracta del primer resultat d'una recerca en curs sinó d'un conjunt de reflexions més o menys ordenades, i documentades en algun cas a partir de recerques prèvies fetes sobre la vida política local en els mateixos anys.

Hi ha tota una colla de preguntes la resposta de les quals no em sembla tan òbvia com de vegades s'ha volgut afirmar: com es construeixen les comunitats de migrants, més enllà del fet elemental del ritme d'arribada i l'estabilització de les vivendes? Com es configura, en el cas sabadellenc, un nou espai convivencial a partir d'un nou àmbit de relacions humanes? Com es genera la seva xarxa associativa, en la que —pel que sabem— pesà de manera important l'església? Com incorpora elements de la cultura o les cultures d'origen?; fins quin punt i de quina manera es produeix la integració/assimilació al país d'acollida?; com es relacionen els nousvinguts amb la plasmació local del règim franquista?

Em sembla imprescindible per a una comunitat com la catalana, tradicionalment tan orgullosa de la seva història i tan disposada a defensar-ne el seu caràcter específic, prestar una atenció preferent a la història de les migracions del segon terç del segle XX. Una proporció que, simplificant, podem estimar que a l'entorn del 50% de l'actual ciutadania catalana té els seus orígens en aquell procés. De quina altra manera es pot produir l'empelt necessari per assumir com a pròpia la història de Catalunya que ensenyem a les escoles, instituts i universitats al conjunt dels estudiants? Per descomptat que no intentant que, sense més, un català d'avis andalusos concebeixi com a propi un passat que li parla exclusivament de la Catalunya "autòctona" sense incorporar, amb tot el seu dramatisme, la història de com hi van arribar els seus ascendents.

Al voltant del tema de la immigració a Catalunya s'han construït tota una colla de llocs comuns que, si bé es mira, mai no han estat degudament contrastats i que configuren explicacions extraordinàriament simplistes d'un dels fenòmens més rellevants de la història catalana recent. Més enllà de la obvietat de la formació de *ghettos* de migrants, com són i com es configuren aquests internament? Ja que, si bé el segment majoritari de migrants era andalus, hi havia extremerys, murcians, valencians i aragonesos en proporcions gens de menystenir, i que fins i tot la noció "andalús" no resulta tan simple d'establir, donada la diversitat pròpia d'Andalusia. Hauria de fer-nos reflexionar sobre la identitat dels immigrants, sense tanta simplificació, un fet com el de l'actual Feria de Abril: no s'ha produït a altres comunitats on la presència d'immigrants andalusos ha estat també molt rellevant, i, a més, què té a veure una Feria originària (?) de Sevilla amb tants granadins, malaguenys, almeriencs i d'altres no andalusos que s'hi ha sumat amb entusiàsmes? Per què tenen, en la mateixa tesitura, tant d'èxit els cursos de sevillanes a no pocs centres cívics de barri, per comptes d'altres danses originàries del sud? És a dir, fins i tot per a aquells grups humans que hagin defensat la seva identitat d'origen a Catalunya, es pot dir que els immigrants estan exercint la conservació d'una tradició cultural? No ha estat aquesta reinventada a Catalunya? Ens cal inexcusablement anar al començament del procés per avaluar-lo en la seva justa mesura.

1.- ELS IMMIGRANTS

Sobre els immigrants a Sabadell se saben poques coses de manera fefaent: no molt més que el nombre dels que arribaren distribuïts per dècades i/o per quinquennis, i encara sense poder afinar del tot a causa del subregistre que degué de produir-se en els primers anys[2]. Perque, si bé és cert que hi ha indicis que la seva arribada es produí ja des de la postguerra més immediata, varen ser aquests anys en els quals la mobilitat estava restringida a tot el país i, especialment a mesura que hom s'apropava a alguna frontera. Tenim notícia oral d'immigrants que, com els que avui arriben d'Àfrica, feren el viatge dues i tres vegades a causa d'haver estat prèviament expulsats. Aquests relats contrasten amb certes afirmacions que corren, en alguns ambients catalanistes una mica paranòics, segons les quals el fenomen migratori hauria format part d'una estratègia dissenyada per "desnacionalitzar" Catalunya. El mateix s'havia afirmat sobre projectes de desindustrialització en la immediata postguerra; projectes que s'han rebel·lat inexistents fora de la febril imaginació d'alguns encesos articulistes de 1938-39 que desfogaven així el seu anticatalanisme[3].

Les certeses quant als moviments de població, comencen de 1945 en endavant, quan Sabadell, com d'altres ciutats catalanes, va assistir a l'arribada de milers d'immigrants atrets per les necessitats de mà d'obra de la indústria local[4]. Aquests treballadors i treballadores, acompanyats o no de les seves famílies, fugien de les males condicions de vida al seu lloc d'origen, tan per motius econòmics com fins i tot polítics[5]. La capacitat de la ciutat per absorbir l'allau de les arribades aviat es va veure desbordada, assistint a la formació d'àrees suburbials amb habitatges precaris entre els que es compten, a més de les barraques improvisades amb materials de tota mena, coves excavades en penyassegats en els marges del riu Ripoll —on aquestes no existien de forma natural per tractar-se de terres argiloses—[6]. Aquestes realitats de marginació socioeconòmica són el punt de partida: qui eren, com vivien, on treballaven —perque com ha mostrat Angelina Puig no entraren en la indústria tèxtil amb tanta facilitat—[7], com ocupaven l'oci, quina identitat política mantenien —si és el cas—, etc..

2.- IMMIGRANTS I POBLACIÓ AUTÒCTONA: SUBURBIALITZACIÓ I CONFLICTIVITAT

L'arribada de forasters al caliu del creixement industrial havia estat una constant en el segle XIX i primers del segle XX. Tot i que aleshores els nouvinguts procedien principalment de les comarques catalanes de l'interior o bé —a tot estirar— de l'Aragó, del País Valencià i, ja als anys vint, de Múrcia i Almeria. Una certa tradició catalanista, més o menys conservadora, havia estès el mite de la presència de grans contingents d'immigrants murcians que se situarien en l'origen de les fraccions més agresives de la CNT i de la FAI, però tal extrem mai no ha estat confirmat amb estudis; més aviat al contrari[8]. Ara, en canvi, provenien de zones més allunyades d'Andalusia, Extremadura i novament murcians, i, a més, en proporcions molt més elevades. La immigració de postguerra significava en molts sentits un fenomen nou, en absolut part d'un procés de llarga durada excepte en un sentit molt lax.

En el passat, el fenomen immigratori havia estat el d'una aflluència constant de nous contingents de mà d'obra que, malgrat haver generat problemes d'habitatge, s'havia anat ressolent progressivament amb la lenta expansió de la xarxa urbana —sense que poguem fer-nos masses il·lusions amb les condicions de vida a les vivendes de les classes treballadores de la ciutat fos quin fos el seu origen—[9]. No hi ha referències documentades ni de segregació, ni de tensions, entre la comunitat autòctona i la comunitat immigrant en una població que passà de ser una vila rural de poc més de dos mil habitants a una ciutat industrial de més de vint mil en el transcurs d'un segle. Tampoc mai ningú no ha demostrat que el fenomen polític del republicanisme llerrouxista es fonamentés en cap mena d'enfrontament entre comunitats "ètnicament" diferenciades. Ben al contrari, Joan B. Culla ha explicat en dinàmiques polítiques autòctones les arrels d'aquest fenomen[10] i, cal recordar, que la màxima expansió del vot catalanista —ERC o Lliga Catalana— té lloc en els anys de la II República, quan ja existeixen contingents d'immigrants no catalans d'importància més o menys considerable. El que no exclou que, ja en els anys trenta hi hagués qui denunciés de forma alarmista, seguint consideracions demografistes, inspirades parcialment en la Itàlia feixista, el perill larvat de "desnacionalització" catalana a causa de la baixa natalitat i l'afluència d'immigrants, com fou el cas de Josep A. Vandellós[11].

De manera diferent, en els anys finals del règim franquista i en la mateixa transició, la referència a la fractura en comunitats —autòctona/immigrant— fou vista amb preocupació per la pràctica totalitat de la nova classe política que s'estava construint des de l'oposició. La nova comunitat havia viscut completament al marge de les dinàmiques polítiques autonomistes. Cal pensar només en el fet que el futur president de la Generalitat de Catalunya, Jordi Pujol, expresés la seva preocupació a través d'escrits que arribaren a ser clàssics a l'hora d'afrontar el tema de la integració/assimilació dels nouvinguts[12], l'especial atenció que en el seu moment posà el Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC) —l'oposició política més àmpliament implantada a Catalunya en la clandestinitat—, i les pròpies CCOO en vincular l'autonomia política de Catalunya a la lluita per la construcció d'una alternativa democràtica, o l'eslogan —finalment tan exitós— de l'Assemblea de Catalunya: "Llibertat, Amnistia i Estatut d'Autonomia". Tot un esforç per evitar que "la qüestió nacional" fos instrumentalitzada pel règim i/o els seus hereus o qualsevol altra força política en contra de l'oposició antifranquista unificada dins l'Assemblea des de 1971. Al final del procés de Transició el més comú era felicitar-se pel resultat òptim de la integració que hauria permès, per exemple, la catalanització progressiva de l'escola sense la doble via d'escoles en castellà i d'ikastolas en euskera tal i com s'havia esdevingut al País Basc, amb la seva seqüela de divisió en comunitats.

Però el resultat final del joc de la convivència de comunitats diverses a Catalunya —si es pot parlar de final— es fa compatible amb una imatge de conflicte larvat, l'extensió del qual es fa difícil de determinar. Hi ha gent[13], gens sospitosa de sumar-se a tesis catastrofistes sobre el xoc entre comunitats, que recorda a Sabadell una pancarta que durà molt de temps en plena Transició al barri de Ca N'Oriac —un dels feus electorals del PSUC— sense que ningú la retirés "Aquí termina Cataluña", diuen que deia... També parlen algunes persones del costum de fer les xerrades i els mítings dels setantes en castellà perquè "es la lengua del pueblo". De la mateixa manera que una de les conclusions de l'anàlisi dels efectes de les catàstrofiques riudes de setembre de 1962 fou l'efectiva presa de consciència col·lectiva per part de la població autòctona de l'existència difícil dels immigrants[14]. Abans era una realitat físicament propera però paradoxalment, molt llunyana a qualsevol que no hi hagués tingut algun contacte per la via de la coneixença personal.

I això malgrat que el fenomen de la suburbanització del rodal, a què hem fet al·lusió més amunt, devia de ser molt visible a poc que un s'interessés pel tema. Fins al punt que, en data tan reculada com 1952, les autoritats locals se'n feien ressò amb uns tints espectaculars. En boca de Josep Maria Marçet, l'alcalde d'aleshores: "*En los albores de este año 1952, el núcleo urbano estaba ya rodeado de un cinturón de miserables y anárquicas construcciones, un terrible cinturón de barracas y cuevas con aire de campamento medieval, donde malvivían, a veces en condiciones infrahumanas, compatriotas nuestros que, a mayor abundamiento eran ya, por razones de convivencia laboral, ciudadanos con todas las prerrogativas y derechos, justamente hambrientos de justicia social, de un hogar digno que llegara a borrar un día el estigma de una vida semisalvaje impuesta por las dramáticas condiciones de existencia de una ciudad industrial superpoblada*"[15].

Tot i l'apocalíptica i pressumptament indignada reacció de l'alcalde el cert és que ell mateix regia la ciutat des de 1940 com a alcalde accidental i des de 1942 amb la titularitat del càrrec sense que s'hagués reaccionat de cap manera efectiva —excepte per amenaçar d'enderroc alguns nuclis de barraques—. L'estil de la narració és molt propi del populisme falangista que li agradava utilitzar a Josep Maria Marçet, però resulta inconsistent en la seva denúncia pel fet que ell mateix era un dels empresaris tèxtils que explotava la feina d'aquells immigrants des del primer moment. A més, fins 1957 —cinc anys més tard de l'enèrgica reacció—[16] el consistori no dedicà una tinència d'alcaldia a treballar específicament la problemàtica suburbial.

Quina mena d'integració es produí, doncs, i en quines bases prèvies es fonamentà? No em sembla una pregunta ni irrellevant ni satisfactòriament contestada per ningú. I el que menys sabem és allò que pertoca a la comunitat immigrant, precisament.

3.- IMMIGRACIÓ I PODER POLÍTIC

Les autoritats del règim no afrontaren el problema de la immigració, com tampoc no n'afrontaren molts d'altres en el nivell de l'administració local, tant per manca de recursos com de voluntat política[17]. Es diu que aquesta desatenció hauria provocat vint anys més tard el creixement de l'oposició política en aquests mateixos espais, esdevinguts ja pròpiament barris, a través de les lluites veïnals i sindicals. Sembla que efectivament fou així d'alguna manera. En el cas de Sabadell així ho pensaven les autoritats locals que, ja en el tardofranquisme, confiaven molt poc en el consens polític del qual gaudien a la perifèria urbana. Quan el 1973 s'engegava la maquinària electoral *orgànica* per renovar els regidors del *tercio familiar*, l'alcalde Josep Burrull temia pels resultats als barris: *"Resulta racional prever que el planteamiento centro-periferia o periferia-centro en el pugilato apasionado del juego electoral, si nos atenemos en los guarismos del censo, ha de resolverse con la ventaja de la periferia que políticamente se traduciría en el triunfo del sector izquierdista, extremista o anti-Régimen frente al grupo representativo de la moderación, derechismo o Régimen. (...) En tanto pudiera regularse definitivamente las elecciones por el sistema de distritos, si esta vez la fijación de distritos puede hacerse de oficio, atendiendo a criterios de valor eminentemente políticos, convendría que las elecciones en Sabadell se circunscribieran a los distritos I, III, V i VII"*[18].

I, no obstant, un dels districtes al·ludits —el VII concretament— es corresponia precisament amb una d'aquelles zones suburbials. Allí, la presència d'un candidat opositor vinculat a les CCOO no va impedir la victòria —ajustada, però sense trampes dignes de consideració— del candidat oficial. Per tant la imatge general de barris definitivament en mans de l'oposició en els anys finals del règim caldria matisar-la: hi havia excepcions o, si més no, diferències que caldria resseguir. El 1977-79, amb les primeres eleccions generals i municipals, aquell districte no diferiria de la resta de zones "perifèriques" de la ciutat en el seu suport al PSUC i al PSOE, però d'alguna forma hi ha indicis per pensar que el fenomen opositor no fou homogeni i, sobretot, que no fou tan "natural". Mentre alguns el cataloguen com el més normal, d'altres recorden el molt que va costar sumar voluntats als processos de mobilització.

Hi ha altres pistes de que l'evolució de les coses no degué de ser tan simple, encara que estem parlant de les sempre vituperades classes populars. E.P.Thompson ja ens advertia anys enrera, en el seu clàssic article sobre l'economia moral de la multitud[19], que les classes populars no actuen de forma espasmòdica guiats exclusivament per la visceralitat que els hi produeix la seva difícil existència. Així, per exemple, es constata un *Frente de Juventudes* que en els anys seixanta ja es reclutava preferentment entre la població migrant, unes associacions recreatives i esportives de barri que —en els mateixos anys— s'adreçaven a les autoritats amb deferència i estaven lluny de mostrar-les-hi cap mena d'hostilitat[20]. També les comunitats de barri degueren ser l'espai de pugnes polítiques i també aquestes devien de tenir la seva cultura política pròpia —fos la que fos—. És una obvietat que cal remarcar: abans d'arribar a Catalunya els immigrants dels quarantes i cinquantes havien viscut en els seus llocs d'origen la seva pròpia experiència política, i no pocs d'ells durant la II República. O no hi té res a veure la llarga implantació del PSOE de preguerra al sud d'Espanya, amb la implantació del mateix durant la Transició a una Catalunya on mai no havia tingut un pes significatiu? Al marge que la comunitat immigrant no viatgés amb la seva militància ni organització prèvia, la seva experiència política degué de viatjar amb ells i elles.

4.- ORGANITZAR LA RECERCA

Caldran varies fases per fer un treball consistent. En un primer moment i a través de documentació municipal fragmentària i no sistematitzada fins 1957, caldrà fer un mapa dels suburbis i un cert recompte dels immigrants amb tot el detall que sigui possible. La informació qualitativa sobre els suburbis descansarà sobre entrevistes —immigrants, autoritats, eclesiàstics, treballadores socials vinculades l'Església catòlica, etc.—, alguns escrits d'històries de barri fetes pels seus mateixos protagonistes —més aviat sobre associacions i entitats que no sobre els barris pròpiament dits—, memòries d'intervenció de les treballadores socials —hi ha algunes disponibles a la Biblioteca de La Caixa d'Estalvis de Sabadell— i l'escassa documentació gràfica —hi ha una col·lecció de fotografies relativament important entre el que conserva l'Arxiu Històric de Sabadell i el que fa algun temps que arreplega la Unió Excursionista de Sabadell—. És probable que la documentació de la regidoria de Governació, en els seus apartats de policia i de beneficència aportin informació interessant de cara a com es va tractar el problema dels immigrants.

En una segona fase tot aquest material haurà de ser redactat per tal que pugui ser sotmès a la crítica tant dels indirectament implicats en la recerca, com d'aquells que estiguin interessats sobre el particular dins de la professió, tal vegada en un pròxim Encontre.

La tercera fase serà necessàriament la comparativa. Una monografia sobre Sabadell tindria un valor molt relatiu sense contrastació amb alguna localitat de característiques i d'història similar —Terrassa, al Vallès Occidental també, o bé Mataró, al Maresme—, així com alguna de les que, partint d'una situació diferent —perque no eren pròpiament ciutats en els anys quaranta—, acabaren per patir una experiència d'arribada d'immigrants relativament paral·lela (una bona colla de petites poblacions del Baix Llobregat, com Cornellà, Sant Feliu, Esplugues, etc.). Perque, és perfectament possible que la dinàmica d'integració/assimilació/fusió, o com es pugui valorar el procés, hagi tingut diferències notables de lloc a lloc i calgui pensar en una explicació múltiple del fenomen. De manera purament intuïtiva: no semblen tenir molt a veure els barris d'autoconstrucció amb vivendes unifamiliars que podem trobar en alguns districtes de Sabadell i les immenses construccions del barraquisme vertical d'aglomeracions com Bellvitge (L'Hospitalet de Llobregat) o Sant Adrià del Besòs. Tant de bo que hi hagi —com en el període en que vaig treballar els poders locals— una bona colla de companys i companyes amb qui pugui "canviar cromos".

NOTES

- [1] La dada de 1936 correspon a l'avenç del recompte del padró efectuat el 30 d'abril d'aquell any, "El moviment demogràfic a Sabadell", *Diari de Sabadell*, 31.V.1936. La de 1975 figura al recull publicat pel CIDC, *Padrones municipales de Cataluña: 1945, 1955, 1965, 1975*, Barcelona, 1977.
- [2] Jordi Calvet ha hagut d'elaborar aquesta informació bàsica dispersa per reunir-la a l'obra col·lectiva en curs de publicació, *Història de Sabadell al segle XX*, Ajuntament de Sabadell/Eumo (prevista per finals de 1999).
- [3] El tema del suposat projecte desindustrialitzador sorgí en un dels debats del Col·loqui Interdisciplinari sobre el Primer Franquisme (1936-1951) que tingué lloc a l'Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 30 de novembre i 1 de desembre de 1990, organitzat pels departaments de Filologia Catalana i d'Història Contemporània de la Universitat de Barcelona, els departaments de Filologia Catalana i d'Història Moderna i Contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona, el Centre de Treball i Documentació i la Societat Catalana d'Estudis Històrics. L'existència de tal projecte fou fermament rebutjada pels ponents de la sessió, Carles Sudrià i Jordi Catalán.
- [4] El creixement migratori degut a la immigració experimentat per la Catalunya de postguerra va ser posat de relleu en el seu moment per MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere (1987): "La població catalana a la postguerra: creixement i concentració, 1939-1950" a *L'Avenç*, n. 102, pp. 38-46.
- [5] Les diverses motivacions dels immigrants a l'hora d'emprendre el seu viatge han estat objecte de recerca en el cas de Sabadell per PUIG, Angelina (1990): *De Pedro Martínez a Sabadell: l'emigració, una realitat no exclusivament econòmica. 1920-1975*, Tesi doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona. Les conclusions de la seva recerca són consultables a "La immigració meridional: el cas de Torre-Romeu, 1950-1975" dins DD.AA. (1994): *Indústria i ciutat. Sabadell, 1800-1980*. Barcelona: Abadia de Montserrat, pp. 193-222.
- [6] Les coves als marges del riu Ripoll estan àmpliament documentades a l'Arxiu Històric de Sabadell (AHS) a través d'informacions diverses sobre els accidents que patiren i l'expedient final de la seva demolició. Es compta igualment amb un curmetratge ambientat en elles que data de 1950: Joan Blanquer (director) i Ramon Bardés (càmera), *El nostre pa de cada dia. Assaig neorrealista*.
- [7] PUIG, Angelina (1990): *De Pedro Martínez a Sabadell*, cit.
- [8] Veure, per exemple les parts dedicades a desmuntar el mite de la *Murcia chica* al barri de Collblanc-Torrassa de l'Hospitalet de Llobregat en els anys trenta en l'estudi de SANTACANA, Carles (1994): *Victoriosos i derrotats. El franquisme a L'Hospitalet, 1939-1951*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Segons l'autor el 1930 els murcians de Collblanc-Torrassa eren el 19,1%, molt proper al de valencians —13,5%— i molt lluny dels catalans —48%—, p. 25.
- [9] L'expansió de la ciutat i dels seus habitatges ha estat objecte d'estudi per part de LARROSA, Manel (1986): *La urbanització de la ciutat industrial. Sabadell, 1845-1900*. Sabadell: Delegació de Sabadell del Col·legi de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències i a "La construcció de l'espai urbà, 1840-1970" dins DD.AA. (1994): *Indústria i ciutat...*, cit., pp. 223-245.
- [10] CULLA, Joan B. (1986): *El republicanisme lerrouxista a Catalunya, 1901-1923*. Barcelona: Curial.
- [11] VANDELLÓS, Josep (1985): *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Ed.62. Reedició de l'original de 1935 amb un pròleg de Jordi Nadal que posa èmfasi en el tema de la relació de Vandellós amb l'escola feixista italiana i, en especial, Corrado Gini (1884-1965), autor, entre d'altres de l'obra *Nascita, evoluzione e morti delle nazioni: la teoria ciclica delle popolazioni e i vari sistemi di politica demografica*, Istituto Nazionale Fascista di Cultura, 1930.
- [12] Veure, especialment, PUJOL, Jordi (1976): *La immigració, problema i esperança de Catalunya*. Barcelona: Terra.
- [13] Hi ha en el text algunes referències criptiques com aquesta a "hi ha gent", "es diu", "hi ha qui recorda". No en puc dir molt més, de moment. Es tracta de converses informals sobre el tema amb candidats/es —ells/es no ho saben encara— a ser entrevistats algun dia. En qualsevol cas si que puc dir que es tracta de persones vinculades a l'activisme polític-civí-cultural de la ciutat des del tardofranquisme.
- [14] Veure MARÍN, Martí i altres (1997): *Fa 35 anys: les riuades*. Sabadell: Museu d'Història de Sabadell, catàleg corresponent a l'exposició del mateix títol.
- [15] MARCET Y COLL, José María (1963): *Mi ciudad y yo. Veinte años en una alcaldía. 1940-1960*. Barcelona: Dúplex, pp. 286-287.
- [16] No obstant el 1952 la S.A.Marcet i Artextil S.A. iniciarien la construcció de vivendes, bàsicament per als treballadors de les seves pròpies empreses, mentre la Caixa d'Estalvis de Sabadell i altres iniciatives també privades iniciaven la construcció de vivendes "socials". Tot plegat fou, no cal dir-ho, insuficient. *Ibid*, pp. 294-308.
- [17] La trista actuació de les autoritats locals en matèria de gestió en els anys de la postguerra ha estat objecte de la meua recerca amb anterioritat. Veure MARÍN, Martí (1993): *Política i administració local durant el franquisme. Els ajuntaments de la Catalunya urbana entre 1938 i 1979*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, (en curs de publicació —prevista per l'octubre de 1999— a càrrec de Pagès Editors, Lleida).
- [18] Arxiu Històric del Govern Civil de Barcelona (AHGCB), *Administración Local. Elecciones municipales. Año 1973*, "Informe favorable a la convocatoria de las elecciones municipales por distritos en Sabadell", 23.VIII.1973, caixa sense numerar.
- [19] THOMPSON, Edward P. (1979): "La economía moral de la multitud en la Inglaterra del siglo XVIII" dins l'obra del mateix autor *Tradición, revuelta y conciencia de clase. Estudios sobre la crisis de la sociedad preindustrial*. Barcelona: Crítica. Bàsic en la formació del que aquí escriu ha estat la comparació entre l'actitud dels antropòlegs respecte dels nadius de Trobriand per comparació amb la dels historiadors davant els miners anglesos que hi ha a la pàgina 65.
- [20] Així es desprèn de les entrevistes realitzades a Josep Burrull (alcalde de 1965-1975 i abans membre actiu del *Frente de Juventudes* local) entre novembre de 1987 i gener de 1988 en la recerca prèvia a la meua memòria de doctorat, *Franquisme i poder local. L'Ajuntament de Sabadell, 1939-1979*, UAB, 1990, inèdit.